

Keynote uitgesproken tijdens de Onderwijsparade 2020 van de Universiteit Utrecht op, door prof. dr. René ten Bos. Ten Bos is hoogleraar filosofie aan de Faculteit der Managementwetenschappen van de Radboud Universiteit. Tevens is hij Dean van de Honours Academy Radboud. Het programma van de Onderwijsparade 2020 is [hier](#) te vinden.

René ten Bos, 5 maart 2020

Het idee van een universiteit

Volgens het onvolprezen Rathenau-instituut in Den Haag gaat het goed met de wetenschap in Nederland. Vorig jaar publiceerde het instituut overtuigende cijfers. Ik geef slechts enkele voorbeelden. Alle universiteiten staan in de top honderd van de belangrijkste *rankings*. De Nederlandse wetenschapper blijkt een netwerker van formaat te zijn die moeiteloos aanhaakt bij de internationale wetenschappelijke gemeenschap. Hij of zij publiceert er op los en publicaties – dat is waar je het van moet hebben in excellentie-gedreven tijden.

Natuurlijk ziet het instituut ook wel wat problemen. Financiële middelen worden wat weinig gespreid en komen meestal terecht bij onderzoekers die toch al het meeste uit de ruif eten. Ook zijn er wat kritische opmerkingen over de universiteit als werkgever. Een prettige arbeidsomgeving is niet altijd gegarandeerd. De academie is in en in competitief en dat is niet voor iedereen een pretje. Maar over het algemeen kan men tevreden zijn over wat de Nederlandse wetenschap bereikt en bereikt heeft.

Ik wil absoluut niets afdoen aan de bevindingen van het Rathenau-instituut. Wat me echter opvalt, is dat de vrolijke toon van het rapport schrill afsteekt bij het veel gehoorde gemopper op de universiteit. We hebben de laatste jaren onthutsende publicaties kunnen lezen over de vermeende teloorgang van het academische leven. Men leze bijvoorbeeld het populaire boek *Genadezesjes* van de Groningse historicus Eelco Runia die korte metten maakt met de academie. Ik las ook een soort zelfhulptekst over hoe je als jonge academicus deze barre tijden kunt overleven. Ook in academische kringen zelf kun je het ene na het andere stuk lezen over de manier waarop marktwerking en bureaucratie eendrachtig het universitaire leven tot een hel maken. Ik doe zomaar een greep uit de gesignaleerde problematiek: hoogleraren zijn niet de baas, maar onderwijsmanagers; studenten zijn te druk met bijverdienen om echt te studeren; het Engels van veel personeel en ook van studenten is beroerd; door de bureaucratie tendeert alles naar een deprimerende middelmaat in plaats van naar waarachtige uitmuntendheid.

Goed, dames en heren, dat is zo ongeveer de stand van zaken. Dit is er met de universiteit gebeurd. De gesignaleerde tevredenheid en ontevredenheid zouden we wat mij betreft moeten afwegen tegen een soort ideaalbeeld van de universiteit. Dit ideaalbeeld zouden we gewoon een idee kunnen noemen. Om het anders te zeggen, de universiteit is een idee en over dat idee wil ik het met u hebben. Wat is dus het idee van de universiteit?

Filosofen hebben door de eeuwen van alles en nog wat over dit idee geschreven. Ik noem hier bijvoorbeeld de Franse filosoof Jacques Derrida. Voor sommigen is deze filosoof een verdachte bron. Hij zou een postmoderne waarheidsontkenner zijn, maar wie kennis neemt van zijn opvattingen over de universiteit komt toch echt tot andere bevindingen. Derrida stelt dat de universiteit een plek is waar niets anders dan de waarheid een roeping is. Haar performativiteit is waarheid tot uitdrukking brengen. Om die waarheid te kunnen dienen, iets wat met de professionaliteit van niet alleen professoren maar ook hoofdocenten en studenten te maken heeft, moet de universiteit gevrijwaard worden van allerlei voorwaarden. Derrida spreekt van *une université sans condition*. Op zo'n universiteit mag en moet je alles zeggen wat je wilt zolang het maar in dienst van de waarheid staat. Alle problemen moeten zonder vooronderstellingen onderzocht en bediscussieerd worden. Dat betekent dat wetenschappelijke medewerkers moeten kunnen zeggen en schrijven wat ze willen zonder dat zij rekening hoeven te houden met wat bepaalde partijen, bijvoorbeeld de politiek, het bedrijfsleven, een overheidsinstelling of een publicatiehongerige decaan ervan vinden. Het idee van de universiteit plaatst haar pontificaal tegenover een reeks van andere institutionele machten in de samenleving. Dat maakt ook haar *universaliteit* uit. De universiteit dient geen nationaal belang, ze dient geen bedrijfsbelang, ze dient geen religieus belang, ze dient enkel de wetenschap en het onderwijs. Ze overstijgt in haar speurtocht naar waarheid alle belangen die vergeleken met haar universalistische pretenties wel particulier moeten blijven.

De gedachten die je bij dit idee van de universiteit krijgt, is dat het om een onneembaar, maar ook wat etherisch bastion gaat waar mensen werken die in volledig soevereine gemoedsrust de waarheid vinden en dienen. Volgens dit idee mogen de mensen die op een universiteit werken niet politiek gemotiveerd zijn, moeten ze een afschuw hebben van iedere vorm van bedrijfssponsoring en mogen ze nooit, absoluut nooit, voor hun eigen portemonnee werken. De academicus is slechts een zuiver middel in dienst van de waarheid. Het idee dat Derrida van een universiteit heeft, doet me altijd denken aan de beroemde sluier van onwetendheid van de Amerikaanse politieke filosoof John Rawls. Als je nadenkt over een rechtvaardige wereld, moet je dat doen met mensen die even vergeten wie ze zijn, wat hun identiteit is, waar ze vandaan komen, wat hun geslacht is, enzovoorts. Je zult dan zien dat ze, als ze zo uitgekleded zijn van alle contingente eigenschappen, vanzelf terecht komen bij de liberaal-kapitalistische samenleving. Derrida moest niets van Rawls hebben, maar als hij nadenkt over de universiteit doet hij net alsof de professionals die er werken ook gespeend zijn van alle niet-academische eigenschappen die academici toch ook hebben. De universiteit, schrijft hij, is een plek die met zichzelf identiek is, een plek die overal en nergens kan zijn. Juist die dubbele ongebondenheid aan oord en identiteit maakt het mogelijk dat op een universiteit niets anders en helemaal niets anders dan de opwekking van het weten plaatsvindt.

Laat ik u geruststellen: Derrida gelooft zelf niet dat deze ideeën ooit gerealiseerd zijn of gerealiseerd kunnen worden. Ze maken van de universiteit een immune en ondoordringbare plek die ze niet is en ook niet kan zijn. Ik wijs hier graag op de etymologie van het woord immuniteit. '*Munia*' zijn vanouds her wetten, plichten, diensten die geleverd moeten worden. Immuniteit betekent dat je daarvan vrijgesteld bent. Het gaat dus oorspronkelijk om een juridische term die de bedoeling heeft bepaalde vrijheden van mensen te garanderen. *De facto* zijn die vrijheden natuurlijk helemaal niet gegarandeerd. Denk maar eens aan de problemen die ik zojuist noemde. De academicus van vandaag is eerder een verwondbare creatuur – een *homo servilis* – dan een over de werkelijkheid zwevende *Freigeist*. Niettemin, die geïdealiseerde ondoordringbaarheid van de universiteit maakt op paradoxale wijze wel duidelijk hoe kwetsbaar de universiteit is. Als de critici gelijk hebben, dan gaat het om een instituut dat juist niet immuun is maar hulpeloos staat

tegenover al die machten die haar proberen te beïnvloeden: het bedrijfsleven betaalt sommige wetenschappers om bepaalde zaken die hen niet welgevallig niet naar buiten te brengen, de overheid bemoeit zich nadrukkelijk met financiering en het pijnlijkst zijn wat mij betreft studenten en wetenschappers die in het gareel lopen van bepaalde politieke leiders die volledig lak hebben aan de wetenschap.

Als dat de werkelijkheid van de universiteit is, dan roept dit de vraag op waarom Derrida eigenlijk waarde hecht aan deze ideeën over de universiteit. Ik denk dat dit te maken heeft met een lange traditie waarin we zijn denkbeelden kunnen scharen. Superorigineel is Derrida namelijk geenszins. Zijn ideeën sluiten aan bij wat anderen gezegd hebben over de universiteit. Concreter gezegd, ik denk dat veel van deze ideeën over de universiteit thuishoren in een bepaalde humanistische traditie die sinds pakweg 1800 het idee van de universiteit heeft gekleurd. Baanbrekend is bijvoorbeeld Wilhelm von Humboldt geweest. Rond 1810 schreef hij een tekst met de titel *Über die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin* en die tekst zou constitutief worden voor in ieder geval de universiteit die naar hem zou worden vernoemd. De pretenties zijn vanuit hedendaags perspectief bijna onbehoorlijk. De universiteit wordt begrepen als de top van de morele, nationale cultuur. Haar opgave is niets minder dan geestelijke en zedelijk vorming (*Bildung*) van studenten en wetenschappers. Ook bij Von Humboldt duikt het etherische element op: eenzaamheid en vrijheid, zo stelt hij, zijn de fundamentele principes waarop het universitaire leven is geënt. Alleen zij garanderen de immuniteit waarover ik zojuist sprak. Von Humboldt sprak zelf liever over *Ungezwungenheit*. Het universitaire leven richt zich op problemen waarvan wordt aangenomen dat ze nog niet zijn opgelost. Het schier onbegrensde optimisme is verankerd in de wil van iedere academicus die problemen alsnog op te lossen. De problemen zijn echter alleen oplosbaar als de staat of de overheid zich er niet mee bemoeit. Dit heet bij Derrida de universiteit zonder voorwaarde. Problemen los je slechts op als je het academische werk nadrukkelijk niet verankert in goedkope nuttigheidsbeginselen die door andere partijen worden opgelegd. Academische humanisten van het eerste uur was ieder utilitaristisch instinct vreemd.

Ik kan hier nog veel meer zeggen over generatiegenoten van Von Humboldt. Het gaat zonder uitzondering om blanke mannen met namen als Schleiermacher, Schelling of Fichte die niets minder dan de absolute immuniteit van het academische leven gegarandeerd wilden zien. Ik ga hier nu verder al te diep op in, maar wat ik in ieder geval wel hoop is dat u begrijpt dat die universiteit zich altijd gedacht is als een uitermate speciale plek waar uitermate speciale dingen gebeuren. In de twintigste eeuw zou de Duitse filosoof en psychiater Karl Jaspers (1883-1969) voortborduren op deze traditie. Ik wil tot slot even bij hem stil blijven staan, niet alleen omdat hij degene is geweest die als eerste de uitdrukking 'het idee van de universiteit' (*die Idee der Universität*) in de mond nam, maar ook omdat hij een carrière lang met dit idee heeft geworsteld en er *in extenso* over heeft geschreven. Ik durf de stelling aan dat niemand zo grondig heeft nagedacht over het idee van de universiteit als Jaspers.

In het begin van de jaren twintig – Duitsland bevindt zich in het interbellum en is een zeer instabiel land – probeert hij uit te vinden wat een universiteit zou moeten zijn. Centraal staat daarbij de gedachte van een geestelijke aristocratie, *eine Geistesaristokratie*. Jaspers heeft hierbij niet een soort enggeestig elitarisme op het oog dat universiteit enkel toegankelijk wil maken voor bevoorrechte wereldburgers. Nee, iedereen die aangestoken is door het 'pathos der objectiviteit', een gedachte die hij ontleent aan Max Webers beroemde essay over de wetenschap als beroep, is er welkom. Natuurlijk moet er wel op begaafdheid getoetst worden, maar dat zou in principe niets met afkomst, geslacht of iets dergelijks te maken moeten hebben.

Ik besef heel goed dat we deze gedachten vandaag de dag allemaal wantrouwen. Waar selectiecriteria zijn, is er het sociaal-politieke probleem van de macht. Wie selecteert? Wie selecteert de selecteerders? Hier zit ook de Achilleshiel van Jaspers reflecties: bij zijn idee van de universiteit hoort wezenlijk die afwezigheid van politiek. Jaspers was een existentieel filosoof en psychiater. De man wilde weten wat hij eigenlijk aan het doen was als professor. Of liever, wat hij zou willen doen. Dat hele idee van de universiteit ontdoet hij daarom van al teveel concrete politieke lading, maar hij vult haar wel nadrukkelijk met een existentieel-psychologische lading: de universiteit moet een plek zijn waar mensen in vrijheid aan zichzelf kunnen werken. Het eigenlijke doel is zelfvorming. Dat geldt voor zowel de studenten als de wetenschappers. Allemaal moeten ze een voorbeeld nemen aan Socrates. De aloude *universitas magistrorum et scholarium*, de gemeenschap dus van leraren en studenten, wordt hier gedacht als een eindeloos dialogerende gemeenschap.

Als Jaspers vlak naar de tweede wereldoorlog zijn oorspronkelijke tekst over het idee van de universiteit herschrijft, wordt steeds duidelijker wat de kern moet zijn van dit idee. De wetenschap mag nooit toegeven aan nutsbeginselen. Dit zagen we al bij Von Humboldt. Slechts nieuwsgierigheid moet de maatstaf zijn. Maar louter nieuwsgierigheid is niet genoeg. Je kunt het beter zien als een noodzakelijke maar onvoldoende voorwaarde. Ik citeer: "Het primitieve willen zien van het vreemde, onbekende, het willen vernemen van ervaringen en uitkomsten is nieuwsgierigheid. Maar deze raakt slechts dingen, ze grijpt hen niet. De prikkel van sensatie leidt tot snelle vermoeidheid." Dus moet die nieuwsgierigheid via methodische maar ook persoonlijke discipline als het ware geapaiseerd worden zodanig dat ze echt een element van kennis van worden. Voorop staat daarbij de gedachte dat de wetenschap doel op zichzelf is: *Wissenschaft als Selbstzweck*. Zoiets vergt een bepaald soort mentaliteit. En op die mentaliteit gaat Jaspers uitgebreid in. Die interesseert hem het meest. Ook hij legt nadruk op een bepaald soort eenzaamheid, maar het is de eenzaamheid die begaafdheid tot gelding brengt, die creativiteit koppelt aan zelfdiscipline en die vooral bestaat in een sterke persoonlijkheid. Deze persoonlijkheid wordt geschraagd door het besef dat je altijd tot een minderheid zal behoren. Zelfvorming leidt noodzakelijk tot een minoriteitenpositie. In de moderne samenleving zou de academicus niets anders moeten zijn dan een uitzonderlijke personage. Dat zijn woorden die in tijden van massaeconomie of *educational force-feeding* (zoals Martha Nussbaum het ooit noemde) niet meer snel worden uitgesproken. Natuurlijk, de institutie of de bureaucratie is nodig, maar een ding mag men, aldus Jaspers, nooit op een universiteit vergeten: *het zijn eigenzinnige en eigenwillige persoonlijkheden die een institutie als de universiteit pas tot leven brengen*. Zonder die persoonlijkheden wordt het met wetenschap en onderwijs helemaal niets. En tegelijkertijd moeten die persoonlijkheden uit dienstbaarheid aan de wetenschap zichzelf kunnen wegcijferen. Zie daar de paradox die centraal staat bij Jaspers idee van de universiteit. De kerngedachte is echter deze: *de universiteit is en moet een eigen wereld blijven die zich zo min mogelijk moet laten contamineren door andere machten*.

Dames en heren, ik heb hier slechts enige ideeën bijeengebracht uit een grote hoeveelheid teksten. Jaspers schreef vele honderden pagina's over de universiteit en hij zou er tot op hoge leeftijd mee bezig blijven. De gedachte dat de universiteit een *eigenheid* heeft was hem heilig. Wat zou deze eigenheid kunnen betekenen voor de universiteiten van vandaag? Net als Derrida, wist Jaspers ook wel dat de machten rondom die universiteit die eigenheid niet kunnen verdragen. De universiteit, constateert hij als hij bijna de leeftijd van 80 jaar heeft bereikt, is verworden tot een oord van zinloze rusteloosheid. De hedendaagse kritiek op de universiteit als een mediocre zesjesfabriek is niets nieuws. Als Jaspers zelf zo goed weet dat zijn idee over de universiteit zo weinig zegt over de

alledaagse werkelijkheid, waarom zouden we dit idee dan niet gewoon als een waardeloze fictie de prullenbak in gooien? Waarom zouden we moeten vasthouden aan een idee dat ons niets leert over de werkelijkheid? Als iemand mij deze vragen zou stellen, dan zou ik hem willen wijzen op een andere gedachte van Jaspers. Ooit schreef hij dat alles wat in ons gewicht heeft en er echt toe doet slechts liefde kan zijn. Zonder zo'n onrealistisch idee over de universiteit, zonder deze fictie, zouden we iedere liefde voor de universiteit kwijtraken. En juist dat heeft Jaspers, die zich zoals gezegd een leven lang afvroeg wat hij eigenlijk aan het doen was op de universiteit, willen verhinderen. Kortom, dames en heren, laten we, *against all odds*, de idee van de universiteit blijven koesteren.